

УДК 316.648:316.35

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v045.2023.15>*Е. В. Щербенко,*ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8706-9195>*кандидат філософських наук, докторант**Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди**Національної академії наук України*

ГЕНЕРАЦІЯ Й ТРАВМА. ЧИННИК ТЕМПОРАЛЬНОСТІ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ ПЕРЕХІДНОЇ ДОБИ

Постановка проблеми. Герменевтичний поворот, що позначився у вітчизняній філософській літературі після 2014 року, дозволив відрефлексувати нові виклики, пов'язані з виходом за межі ситуації постмодерну. Пов'язано це зокрема з важливим моментом завершення програми демократичного транзиту (лібералізація, інституціоналізація, консолідація). Початок війни водночас означає безальтернативність європейського вибору. Перегляд ціннісних засновків українського суспільства, який тривав усі три декади Незалежності, набув граничної ваги в горизонті ситуації «02/24», за якої поставлено під запит існування української нації. В цьому світлі необхідною постає радикальніша постановка проблеми відповідальності в контексті змін дискурсивних практик у перехідному суспільстві, в тому числі, з огляду на феномен ресентименту, що набув ролі визначального в ході зміни когорт у нових незалежних державах, які постали на пострадянському просторі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З неозорого потоку досліджень, присвячених змінам у суспільно-політичному дискурсі за доби ситуації постмодерну, що її свого часу констатував Ліотар [1], виділимо в контексті цього дослідження впливову тенденцію, позначену Феєрабендовою максимом 'anything goes' («все годиться»). За доби конвергенції двох світових систем, що плавно перейшла, після колапсу СРСР, у посткомуністичну, ця теоретична установка сприяла розгортанню найширшої хвилі демократизації, віхою якої постав мем «кінця історії» (Ф. Фукуяма) [2]. За наявності тенденції до інших, стриманіших прогнозів щодо вектору процесів глобалізації, уособленням якої в контексті проблеми, що розглядається, може виступати фігура С. Гантінгтона зі сценарієм «зіткнення цивілізацій», у цілому на той момент можна говорити про загальний консенсус щодо завершення Холодної війни, чим було визначено передумови початкового успіху лібералізації на пострадянському просторі.

З певним часовим лагом описана тенденція утвердження неієрархічної множини дослідницьких підходів у дусі китайського «хай розквітають сто квітів» природноісторичним чином

набула інституціоналізації, захоплюючи й сферу освіти, крайнім виявом чого стало, між іншим, поширення на пострадянських теренах впливу спочатку суто нормативістськи орієнтованої деліберативної теорії, а далі політичної лінгвістики (першою ластівкою стала праця Л. Нагорної [3]), в зв'язку з якою можна говорити про затирання різниці між плюралістичною та релятивістською установками.

Таким чином, відігравши напочатку певну позитивну роль у плані оновлення апарату вітчизняного суспільствознавства, дозволивши позбутися застарілих ідеологічних кліше, нові підходи з часом виявили слабкі місця покладених у їх основу дослідницьких програм, пов'язані з аспектами темпоральності, що стають очевидними при вміщенні в контекст виклику естафети генерацій, для пострадянських суспільств загостреного ситуацією посттравматичного суспільства, де травми модернізації не були опрацьовані. Лише останнім часом починають з'являтися праці, присвячені цій проблематиці (зокрема перекладні [4]), актуалізованої безпрецедентним масштабом викликів, які спричинила війна.

Мета дослідження. Виявити проблемні пункти поширених дослідницьких підходів у дослідженні суспільно-політичного дискурсу перехідного суспільства, які випускають з уваги виклик опрацювання травм модернізації, що визначає редукціоністський характер відповідних дослідницьких програм.

Виклад основного матеріалу. Визнання травматичного досвіду, коли розуміти під цим завдання шкоди певним суспільним групам, у модерну добу само по собі не становить проблеми. Досить вказати на відомий епізод публікації статті генсека Сталіна «Запаморочення від успіхів» (1930), де визнавалися «перегини на місцях», що, втім, не вплинуло на т. зв. «генеральну лінію партії». Подібним чином, на XX з'їзді КПРС (1956), у секретній доповіді генсека Хрущова були визнані репресивні практики часів «культу особи», що проте не передбачало визнання злочинності режиму (як ідеократичного), попри те, що за десятиліття перед цим вже відбувся Нюрнберзький процес.

Збереження монопольного характеру владарювання істеблішменту пізньорадянської доби з очевидністю виявилось в судовій практиці щодо «інакомислячих» (пор. дореволюційну практику утискання прав іновірців), у тому числі після підписання СРСР Гельсінських угод (1975), пам'ятником чого стало відоме гасло правозахисного руху «Дотримуйтеся вашої Конституції!». Подібно, визнання таким, що підлягає осуду, секретного протоколу до Німецько-радянського пакту (1939), яке відбулося за часів «перебудови», не убезпечило нові покоління колишніх радянських республік від вторгнення-«спецоперації» за часів пандемії.

Проблемою, в теоретичному плані, постає таким чином не само визнання факту помилок у діях уряду в процесі здійснення модернізації, що спричиняє травму, а перекладання відповідальності за наслідки, й то катастрофічні, на рядових виконавців («стрілочників») і невинних, коли стигматизація набуває статусу «баналізації зла» (Г. Арендт [5]), а часом спричиняє виникнення т.зв. стокгольмського синдрому, що його класичний опис дано в «1984» Орвела. Особливим аспектом проблеми виступає повернення до подібної практики після, здавалося, остаточної відмови від неї, маніфестованої офіційними особами, що набуває в такий спосіб циклічної природи (т. зв. «граблі»).

Саме тут ми знаходимо витoki проблемної ситуації, до розгляду якої звернулися в цій праці. Якщо певна спільнота припускається збереження в горизонті своїх очікувань фігури безвідповідального лідера (вождя), очевидно, вона так само має бути кваліфікована як безвідповідальна. В цьому контексті, констатуючи переростання українським транзитним суспільством, у ході поступового дорослішання, подібної фігури (що з наочністю засвідчили два Майдани 2004 і 2013–2014 рр., які розглядаємо в цьому контексті як експериментальне спростування сценарію переростання чинного політичного режиму до «вождистської» версії), звернемо при цій увагу на дивну, здавалося, прогалину. Сюжет цієї герменевтики дорослішання (що його знаходимо в базовому вигляді у поширених мемах «Мойсей сорок років водив свій народ пустелею», «дякувати Кучмі й Януковичу за Майдан», «я крапля в океані») не можна помислити в концептуальних рамках ані суто нормативної ані релятивістської моделі, у теоретичних схемах яких еліміновано складник боротьби як такий.

Пояснити подібне упущення ми можемо, враховуючи специфіку темпоральності перехідної доби (про яку частково було сказано вище). Поширене уявлення про «кінець історії», що його наразі кваліфікуємо як утопічне, не важко витлумачити сьогодні як (до певної міри) неминуче, зважаючи

на стан, у якому постало пострадянське суспільствознавство, протягом десятиліття відіграючи роль «служниці ідеології». Відкрившись вітрам чергової «весни народів», аудиторія вічної «країни-тінейджерки» віддалася крайнощам інтелектуальної постмодерної моди з ревністю неофітів, залишивши поза увагою виклик опрацювання травми.

Попри значущі попередження щодо ризиків повернення до репресивних практик попереднього режиму, які, подібно заручництву, стали частиною інституційної пам'яті від часів його народження, критично важливий консенсус відносно недоторканності вектору реформ, подібно польському часів «шокової терапії», у добу «лихих дев'яностих» у РФ не склався, що створило поживний ґрунт затребуваності сценарію ресентименту для російської потуги («ваймарська Росія»), а з нею й пострадянського простору в цілому.

Не маючи можливості, за обмеженістю обсягу, з належною повнотою розглянути згаданий багатомірний процес і його наслідки, у цій роботі ми звернемо увагу лише на явний розрив між очевидними реаліями змін, які виступали для акторів *sine qua non* їхнього доленосного вибору і можливостями рефлексії, що їх надавали наявні теоретичні моделі суспільно-політичного дискурсу, який виступає в перехідному суспільстві носієм інституційної пам'яті демократичного транзиту [6].

Коли тепер у ретроспективі вичерпання порядку денного перехідної доби (згідно з триетапною схемою, «лібералізація, інституціоналізація, консолідація»), що де факто включає два загальнонаціональних харизматичних руху 2004 і 2013–2014 рр., гібридну війну й опір повномасштабному російському вторгненню, спробувати вписати ці ключові події, в аспекті відповідних дискурсивних практик, у концептуальні рамки моделей політичної лінгвістики чи деліберативної теорії, ми виявимо, що подібна операція немислима.

Раніше вже згадувалося, що боротьба, зокрема на межі «війни всіх проти всіх», згідно з основним сценарієм обох дослідницьких програм, не передбачається. Пояснити це дивне упущення наразі можемо за допомогою схеми «зіпсованого телефону»: запозичені теоретичні моделі, розроблені за умов зрілих демократій, у яких травми модернізації опрацьовані; перенесені до пострадянського суспільства, з переважанням неписаних правил гри над писаною конституцією («шантажистської держави»), в яким сценарій повороту до неавторитарної альтернативи, антимодерної за суттю, через ставку на ресентимент, виявився затребуваним частиною контр(еліт), визначає свого роду теоретичну «сліпоту» дослідника, який намагався

б описати за моделлю здорового суспільства країну, яка ще до кінця не усвідомила масштаб хвороби.

Таким чином, за умов турбулентності посткомуністичного суспільства не відрефлектованою виявилася не просто одна з плідних евристично проблем, яка давно здобула респектабельність у західному суспільствознавстві. Маємо до діла з непредставленістю на порядку денному чи не ключового виклику модерної доби: ризику «втраченої генерації» та його відвернення. (Симптоматичним постає при цьому ще одна суперечність: праці Мангайма [7] й Ортега-і-Гасета [8], які виступають основоположниками в розробці даної теми, були перекладені в пострадянській Україні, проте ця обставина не стала мотивуючою для вітчизняного інтелектуального класу в плані опрацювання проблеми, яку де факто довелося вирішувати на революційних Майданах).

Звернемо тут увагу, що за пізньорадянської доби можна було почути попередження про спрощене уявлення, в тому числі тодішньої правлячої еліти, щодо масштабу викликів демократичних перетворень, які неминуче мали зачепити старі «звички серця». Так, грузинський філософ Мераб Мамардашвілі, в ефірі Радіо «Свобода» (1990) з приводу тези про «смерть системи» зауважив, що на його думку, чутки перебільшені: «те, що не жило, не може й померти. Якщо колись досить велика кількість людей погодилася вважати життям те, що з точки зору традиції європейської або грецької та євангелічної не є життям, але проте, тим не менше, достатня кількість мільйонів погодилася вважати життям це, то вони можуть цим життям жити. Всередині такого життя не міститься причин для його зміни». Отже, на думку мислителя, ніщо не заважає поверненню в межах того чи іншого штибу суспільної ностальгії, до звичного табору (зіставимо з цим зразок пізньорадянського фольклору, де батько шле сина зрубати на дворі берізку, бо «прийдуть москалі, назвуть ісконно русськімі землями».)

Пошлемося в розвиток теми на пізніший, десятиліття по тому, прогноз уже нинішніх подій на сторінках впливової газети «День», де звертається увага на загрозливі тенденції в російському суспільстві «кінця віку»: «На рівні виступів депутатів Державної Думи й текстів у мас-медіа, тобто в тих галузях, де насамперед проявляється й формується громадська думка, в основному, можна чути про те, як Росію «образили» – одні, другі, треті. Не говориться про переселення цілих народів, знищення найбільш свідомих серед них груп: священиків, учителів, художників, вчених – те, що відбувалося на Кавказі, в Прибалтиці, Україні. Так, є винятки: приміром, патріарх Алексій вибачився перед німецьким народом за ті несправедливості, що було скоєно щодо нього під час війни,

можливо, були інші подібні випадки – але саме те, що ці слова не викликали відгуку, свідчить про виняток, який підтверджує правило». У підсумку, автор доходив висновку: «нічого неможливого немає в ситуації, де, приміром, російські війська перейшли б кордон України. Адже ніхто не чекав до 1968 року, що війська увійдуть на територію Чехословаччини, до 1979 року – входження до Афганістану, до 1994 року – Чечні. А необхідні передумови є. Є скасування Державною думою Росії Біловезьких угод, є фраза відомого генерала Варенникова: «Дайте мені танки, й я візьму Київ» [9].

Констатуючи, в світлі викладеного, суттєву лакуну в плані рефлексії викликів, пов'язаних із проблемою естафети генерацій, що постала внаслідок природноісторичного характеру «навздогінної» модернізації (до якої вступала «країна-тінейджерка»), в горизонті нових викликів, що виходять за межі ситуації постмодерну, можна намітити, в контексті герменевтики досліщання й долання редукції соціологічної уяви, за Мілсом, певний порядок переосмислення накопиченого досвіду суспільної рефлексії, за збереження інституційної пам'яті щодо зробленого когортою дослідників доби Незалежності першого «привозу».

Виклики пострадянської доби мають бути при цьому переосмислені в горизонті цілого модерну як частковий їх випадок (коли, зокрема, вже виконані необхідні завдання індустріалізації, урбанізації й под.). При подібній зміні масштабу рефлексії виступлять також особливі герменевтичні цикли, попереджень та їх (не)почутості, що сягне самих витоків модерну. Варто згадати тут не лише хрестоматійні приклади «Віх» чи «Бісів» Достоевського, але й регулярні попередження майбутньої літературної класики за черговою зміною етапів революційного руху в Росії: твори Чехова, Тургенева, Грибоєдова, що стали основою шкільної програми за радянського часу, подають той самий тип революціонерської свідомості, не здатної в світлі формули «минай нас над усі печалі і барський гнів і з ним барська любов» задатися питанням: чи *ти* любиш не барською любов'ю?

Доходячи таким чином витоків модерну, зупинимося на формулах двох видатних романтиків: «ти для себе лиш хоче волі» (О. Пушкін) і «жодна людина не бореться проти свободи. Бореться людина, найбільше, проти свободи інших» (К. Маркс). Коли так, від початку модерної доби свобода постає засадничою цінністю, й жодна персона в ці «хвилини рокові» не може мислитися як табула раса (з чого випливає, між іншим, актуалізація розрізнення теоретичного й практичного розуму, проведена Кантом).

В цьому контексті набуває органічності кореляція виходу на суспільно-політичну арену нових

когорт і опрацювання травм модернізації, яку спостерігаємо для українського кейсу демократичного транзиту (Чорнобиль, Голодомор, «ленінопад»). Не виключено, що в перспективі виявиться новий евристичний потенціал тези Я. Грицака про успішну революцію креативного класу. Вже доба минулого *fin de siècle* може бути поставлена в контекст його поступового складання: звернемо увагу, що вожді режимів, які будуть у майбутньому кваліфіковані як тоталітарні, вийшли з умовної «богеми»: літератор Ульянов-Ленін, журналіст Муссоліні, маляр Гітлер.

Якщо цей прогноз підтвердиться, іншим потенційно евристичним пунктом постає класична модель зв'язку протестантської етики та духу капіталізму, запропонована свого часу Вебером. За припущення, що нині ми стаємо свідками й учасниками інституалізації креативного класу, в ретроспективі набуває виразності сюжет формування його етосу, найбільш промовистим виявом якого стає проблема мистецтва (та його «смертності») й статусу художника у «залізний вік», заломлюючись у сюжетах «романтичної битви», «проклятих поетів», «можливості мистецтва після Авшвіца» тощо, коли виклики творення нових «почуттів-теоретиків», за Марксом, не надаються до вписування в концептуальні рамки суто нормативістської теорії (на кшталт деліберативної в її теперішній версії).

Вже Кант у третій «Критиці» вводить фігуру генія, котру визначає як здатність давати права. Чи можна уявити суспільство, де прихід генія гарантовано вітатимуть? Ганді стверджував, що реформатор має очікувати на спротив, оскільки прагне порушити людський спокій. Прецеденти суду над Сократом і Христом (які, між іншим, відбувалися у посттравматичних суспільствах, щойно після поразки у війні) засвідчують, що суто нормативна теорія представляє світ як такий, у котрому травми гарантовано підлягають опрацюванню, випускаючи з уваги аспект темпоральності, що набуває критичного значення. Чи сьогодні синедрион помилував би Месію? Достоевський, даючи своєму герою створити Поему про великого інквізитора, покладає надію того лише на смайлик Христа.

Висновки. Звернувшись у річищі герменевтичного повороту до зіставлення викликів, які постають перед транзитною українською громадою в горизонті ситуації «02/24», й інтелектуальних ресурсів, що надають у плані рефлексії змін дискурсивних практик перехідного суспільства політична лінгвістика та деліберативна теорія, ми виявили, що в них елімінований чинник боротьби суспільних акторів, через що стає недосяжним опис у концептуальних рамках цих дослідницьких підходів досвіду опанування травм модернізації, який у ретроспективі виступає наріжним

в плані «естафети генерацій» з її герменевтикою дослудження. У світлі викладеного розглянуто теоретичну перспективу переосмислення досвіду доби модерну в плані формування етосу креативного класу.

Література.

1. Ліотар Ж.-Ф. Ситуація постмодерну. *Філософська і соціологічна думка*. 1995. № 5–6. С. 15–38.
2. Фукуяма Ф. Кінець історії? *Питання філософії*. 1990. №3. С. 84–118.
3. Нагорна Л.П. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. Київ: Світогляд, 2005. 315 с.
4. Почути травму. Розмови з провідними спеціалістами з теорії та лікування катастрофічних досвідів. Інтерв'ю провела Кеті Карут. Київ: Дух і літера, 2017. 496 с.
5. Арндт Х. Банальність зла. Суд над Айхманом в Єрусалимі. Київ: Дух і літера. 2013. 367 с.
6. Щербенко Е.В. Пригадуваний ресурс. Момент відповідальності в українському політичному дискурсі перехідної доби (1985-2014 рр.). Київ, 2019. 248 с.
7. Мангайм К. Ідеологія та утопія. Київ: Дух і літера, 2008. 367 с.
8. Ортега-і-Гасет Х. Тема нашої доби. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=3820>
9. Щербенко Е. Про російську та українську провину. *День*. 1990. 30 жовтня.

Анотація

Щербенко Е. В. Генерація й травма. Чинник темпоральності в суспільно-політичному дискурсі перехідної доби. – Стаття.

У статті аналізується процес змін дискурсивних практик в українському перехідному суспільстві, визначений новим горизонтом ситуації «02/24», що виводить за межі ситуації постмодерну. Уявлення про неієрархічну множину мовних ігор, закорінене в особливостях періоду лібералізації пізнорадянського режиму, в умовах посткомуністичної України знайшло вияв у поширенні впливу деліберативної теорії та політичної лінгвістики, теоретичні сценарії яких не передбачають елементу боротьби суспільних акторів. Рецепція згаданих дослідницьких підходів, котрі склалися в умовах зрілих демократій, які опрацювали власні травми модернізації, в посткомуністичному українському суспільстві де факто сприяла ігноруванню виклику подібного опрацювання. В модерну добу проблемою теоретичної рефлексії постає не визнання травми як такої, але перекладення відповідальності за дії уряду на рядових виконавців або невинних, коли відбувається «баналізація зла» (Г.Арендт), за якої із травми не видобувається досвід, наслідком чого стають як правило стокгольмський синдром і феномен ресентименту. Як відзначає автор у ретроспективі, за пізно- та пострадянської доби в публічних обговореннях лунали підставові попередження про спрощені уявлення, в тому числі правлячої еліти, щодо викликів, які постали на порядку денному, котрі проте були проігноровані. В контексті герменевтики дослудження пропонується нова теоретична перспектива, в якій

виклики пострадянської доби можуть бути переосмислені як частковий варіант масштабніших викликів доби модерну, в контексті формування етосу креативного класу. В цьому горизонті особливий евристичний потенціал має проблема нового статусу мистецтва й художника з приходом «залізного віку», що заломлюється в таких сюжетах, як «романтична битва», «прокляті поети», «можливість мистецтва після Авшвіцу» й под.

Ключові слова: генерація, герменевтика, креативний клас, мистецтво, модерн, травма.

Summary

Shcherbenko E. V. Generation and Trauma. The Factor of Temporality in the Socio-Political Discourse of the Transition Era. – Article.

The article analyses the process of changes in discursive practices in the Ukrainian transitional society, defined by the new horizon of the "02/24" situation, which goes beyond the postmodern situation. The notion of a non-hierarchical set of language games, rooted in the peculiarities of the liberalization period of the late Soviet regime, in post-communist Ukraine has found expression in the spread of the influence of deliberative theory and political linguistics, which, according to their theoretical scenarios, do not involve the struggle of social actors. The reception of these research

approaches, which developed in mature democracies that have processed their own traumas of modernization, in post-communist Ukrainian society de facto contributed to ignoring the challenge of such processing. In the modern era, the problem of theoretical reflection is not the recognition of trauma as such, but the shifting of responsibility for the catastrophic consequences of government actions to ordinary performers or innocents, when the result is the "banalization of evil" (H. Arendt), in which no experience is extracted from trauma, resulting in the Stockholm syndrome and the phenomenon of resentment. As the author notes in retrospect, in public discussions of the late Soviet and post-Soviet era, there were reasonable warnings about simplistic perceptions, including those of the ruling elite, of the challenges that were on the agenda, but they were ignored. In the context of the hermeneutics of growing up, a new theoretical perspective is proposed in which the challenges of the post-Soviet era can be reinterpreted as a partial variant of the larger challenges of the modern era, in terms of the formation of the ethos of the creative class. In this horizon, the problem of the new status of art and the artist with the advent of the Iron Age, which is refracted in such subjects as the "romantic battle", "cursed poets", "the possibility of art after Auschwitz", etc., has a special heuristic potential.

Key words: art, creative class, generation, hermeneutics, modernity, trauma.